A mezőgazdasági üzem fogalmának változása

SZÉKELY CSABA – TAKÁCSNÉ GYÖRGY KATALIN

Kulcsszavak: üzem, üzemtan, vállalat, vállalkozás, birtok.

Összefoglaló megállapítások, következtetések, javaslatok

A köznyelvben üzemnek nevezik azt a helyet, épületet, melyben valamilyen gazdasági egység tevékenykedik, illetve valamilyen termelő tevékenységet folytatnak. Az EU tanácsi és bizottsági jogrendszere viszont az üzemet az üzemtulajdonosok által igazgatott termelőegységként definiálja. Az angolszász országokban a farm elnevezést használják, amely bármilyen típusú mezőgazdasági üzem, vállalat lehet (family farm: családi gazdaság, cooperative farm: mezőgazdasági szövetkezet, large-scale farm: nagyüzem, small-scale farm: kisüzem stb.). Véleményünk szerint az üzem fogalma alatt magát a gazdálkodó egységet célszerű érteni, függetlenül annak jogi formájától, méretétől. Az üzem mellett szinonim fogalomként lehet alkalmazni a gazdaság, vagy a mezőgazdasági vállalkozás, illetőleg vállalat kifejezéseket is, az utóbbiakat természetesen szűkebb értelemben. Az újjászületett birtok fogalma kevésbé a termelést, a termelőeszközök működtetését, inkább a tulajdonlást fejezi ki.

Az üzem fogalmának kialakulása

A *feudális* gazdálkodásban a (mezőgazdasági) termelési egységek alapvetően önellátásra törekedtek, amelyek a különböző adójellegű terheket terménnyel teljesítették (kilencedek, tizedek). A keletkező termésfeleslegeket részben a cserekereskedés révén, részben a pénz közbeiktatásával értékesítették. A szükséges élelmiszert és más alapvető nyersanyagokat kezdetben a háztartásokhoz kötődően, parasztgazdaságokban, portákon és tanyákon állították elő. A naturális termelés túlnyomó részben egyszerű eszközökkel, hagyományokra alapozva és kevésbé változó szerkezetben folyt.

A fejlődés előrehaladtával, a nagybirtokok kialakulásával előtérbe került a gazdálkodás és értékesítés folyamán a nyereségre való törekvés, megindult a tevékenységek elkülönülése. A racionális mezőgazdaság jellemzője már a nyereségre való törekvés volt, a mezőgazdasági termelés célja tehát nem a termelés növelésére vonatkozó törekvés, hanem hogy „a költségek fedezése után minél nagyobb tiszta nyereségre tegyenek szert" a gazdálkodók (*Sporzon, 1882*).

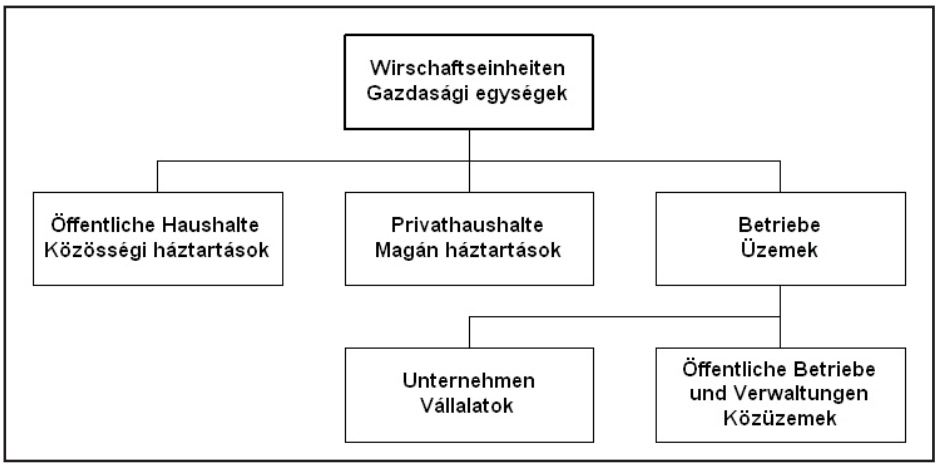
Magyarországon a történelmi kötődések miatt (Osztrák-Magyar Monarchia) elsősorban a német fogalomrendszer terjedt el a gazdasági területeken, ez volt jellemző a mezőgazdaságra is. A német, osztrák és svájci nyelvterületen a *Gut* (gazdaság), *Bauernhof*, vagy *Hof* (parasztudvar) mellett a *Landwirtschaftsbetrieb* (mezőgazdasági üzem), vagy röviden *Betrieb* (üzem) fogalom kezdett elterjedni.

Az *üzem* piaci igényeket kielégítő, rendszertől független gazdasági egység. *Gutenberg* (1897-1984), a modern német üzemgazdaságtan megalapítója szerint az üzem jellemző ismérvei a termelési tényezők kombinációja, a gazdaságosság és a pénzügyi egyensúly elve. Az üzemek mindenfé-

le gazdasági rendszerekben előfordulnak, és a rendszerfolyamatok szempontjából inputokat alakítanak át outputokká. Piacgazdasági keretek között alapvetően kétféle üzemtípust lehet megkülönböztetni: a vállalatokat, valamint a nyilvános (köz-, közigazgatási-) üzemeket. A német fogalomhasználatot jól jellemzi az 1. ábra.

I. ábra

A gazdasági egységek csoportosítása a német üzemgazdaságtanban

Forrás: Schrierenbeck, 2003, módosítva.

Megjegyzendő, hogy a köznyelvben üzem alatt gyakran azt az *épületet* is értik, amelyben a gazdasági egység található. Továbbá a vállalatot egy olyan szervezeti egységét is üzemnek tekinthetik, amelyben termék-előállítás folyik. Az *EU tanácsi és bizottsági jogrendszere* az üzemet az üzemtulajdonosok által igazgatott termelőegységként definiálja. Az angolszász országokban a *farm* elnevezést használják, amely bármilyen típusú mezőgazdasági üzem, vállalat lehet (*family farm*: családi gazdaság, *co-operative farm*: mezőgazdasági szövetkezet, *large-scale farm*: nagyüzem, *small-scale farm*: kisüzem stb.).

A mezőgazdasági üzemtan

Németországban a polgári mezőgazdasági üzemtan alapjait *Albrecht Daniel Thaer* (1751-1828) teremtette meg a 19. század elején. Thaer és tanítványa, *Johann Heinrich Thünen* (1783-1850) munkássága gyakorolta a legnagyobb hatást a magyarországi üzemtan létrejöttére.

A magyar szakirodalomban a „mezőgazdasági üzemtan" elnevezést *Sporzon Pál 1882-ben* megjelent azonos című művében alkalmazta először, a korábbi kiadásban használt „üzlettan" helyett. *Sporzon* meghatározta az ágazatok fogalmát, célját, utalt a köztük lévő kapcsolatrendszerre. Értelmezése nem csak a naturális kapcsolatokra, folyamatokra terjedt ki, hanem az üzemen belüli tevékenységek közötti gazdasági kapcsolatokra is. A gazdálkodásban az üzemben okszerű eljárásokat szükséges megvalósítani, amelyek a termelési költségeket minél nagyobb tiszta haszonnal (*nyereménnyel*) állandóan megtérítik, azaz *tartamosan* több javakat termel, mint amennyit felhasznál és elfogyaszt. Már az üzemtan fejlődésének korai szakaszában nagy fontosságot tulajdonítottak a gazdasági tervezésnek és a vagyonnal való helyes gazdálkodásnak. Az akkori megálla-

pítások szerint a termelés szervezésének fő kelléke az üzemterv készítése.

Az első átfogó, tudományos igényű magyar mezőgazdasági üzemtani szakkönyv szerzőjének *Hensch Árpád* (1847-1913) tekinthető. *Hensch* szerint a mezőgazdaságtan a mezőgazdaság körébe tartozó valamennyi ismeretet magában foglalja, amelynek az üzemtan az egyik lényeges része. A mezőgazdaságtannak a technikai része a *termeléstan*, az ökonómiai vagy üzleti része az *üzemtan*. *Hensch* az üzemtan tárgykörébe sorolja a gazdasági *számviteltant* és a *becsléstant*, valamint a *kereskedelemtant* is. *Reichenbach (Nagypataki) Béla* (1887-1960) szerint *„a mezőgazdasági üzemtan arra tanítja meg a gazdát, hogy miként kell a gazdaságot az adott viszonyoknak megfelelően úgy berendezni, megszervezni és vezetni, hogy a gazdálkodás a legnagyobb állandó jövedelmet biztosítsa*. A mezőgazdasági üzemek szervezésének, irányításának módját a gazdák feladatainak, munkakörének leírásával határozták meg. Eszerint *„a gazda kötelessége: 1. a termelést megszervezni, 2. a vagyont fenntartani, 3. a munkákat vezetni, 4. üzletet kötni és 5. a számadást vezetni."* (*Gazdasági alapismeretek, 1932*). Az üzem fogalma alatt tehát azt a gazdasági egységet értették, amelyben maga a mezőgazdasági termelés folyik, lényegi eleme, hogy az előállított termékek nem kizárólagosan az önellátást célozzák meg, megjelenik az árukereskedelemben.

Az *üzemméret* kérdése is kezdettől fogva foglalkoztatta az üzemtan művelőit. A nagybirtok előnyeinek a speciális munkaerő alkalmazását, a munkamegosztásból fakadó tényezőket, az okszerű vezetést, a környezethez való jobb alkalmazkodást, kedvezőbb beszerzési és értékesítési feltételeket tekintette. Míg a kisbirtokok előnyének azt az érdeket, elhivatottságot, ami a tulajdonos, családtagjai és a munkavégző és személyének azonosságából adódik.

A üzem fogalmának változása

A XIX. század második felében – párhuzamosan a közgazdaságtani irányzatok fejlődésével – megjelent és megerősödött a mezőgazdasági üzemek értelmezésében a rendszerszemléletű megközelítés, az üzemen belül megkülönböztetésre kerültek az ágazatok.

A II. világháború után a mezőgazdaság átszervezése eredményeként kialakult nagyüzemi struktúra – a szovjet *szovhozok* és *kolhozok* – mintájára létrehozták az *állami gazdaságokat* és a *termelőszövetkezeteket,* s nagyrészt ezekre alapozódott az ország mezőgazdasági termelése. A magángazdálkodás – az önellátó üzem, illetve kisebb gazdaságok – perifériára került, és csak a fejlődés későbbi szakaszában tért vissza nagyobb arányban különféle keretek közé szorítva az ún. háztáji és kisegítő gazdaság, amit egyes szakaszokban lebecsültek. Ebben az időszakban a mezőgazdasági üzem tehát olyan vállalatformákat jelentett, mint az állami tulajdonban és irányítás alatt álló állami gazdaságok, valamint a speciális tartalmú termelőszövetkezetek. Ezek a tagok önkéntes személyi és vagyoni társulása útján létrehozott, közösen végzett, személyes munkán alapuló szocialista nagyüzemek voltak, tervszerű – az állam által jelentősen szabályozott – vállalati gazdálkodást folytattak (*Dobos et al., 1965; Gönczi et al., 1967*). A váltás szükségességét már *Erdei (1960)* is felismerte, aki szerint *„a mezőgazdasági vállalat méretének növekedésével már nem lesz képes a döntést és az irányítást a régi módon megoldani; akkor majd növelni kell az egységek önállóságát, és a vállalati belső funkcióknak elsősorban az önálló üzemi egységek munkájának egybehangolására kell irányulnia."*

A túlzott koncentrációra adott válaszként a nagyüzemekben differenciálódás indult meg, amint erre már utaltunk. Egyrészről már korábban létrejött a nagyüze-

mi szféra és a kistermelés szétválasztása, munkamegosztása. A termelőszövetkezetek háztáji gazdaságai, a kisegítő gazdaságok és más formák átvették azokat a munkaigényes tevékenységeket, amelyek irányítási igényét a túlzott adminisztráció, az élőmunkaigényét annak szezonalitása miatt a nagyüzemek nem tudták volna kielégíteni. Másrészről megindult a vállalatokon belüli egységek hatáskörének, öntevékenységének és önállóságának fokozatos növelése.

Ebben az időszakban terjedt el az üzem fogalmának az az értelmezése, miszerint az üzem a vállalaton belüli termelésszervezési egység, a mezőgazdasági vállalat önálló ágazata, amely jól elhatárolható mind területben, mind funkcióban, és félkész vagy végterméket állít elő. Megkülönböztetésre kerültek a termelő, a szolgáltató üzemek, valamint a mezőgazdasági vállalat fő tevékenységi körébe nem tartozó termékeket/szolgáltatásokat előállító melléküzem(ága)k (*Burján – Fébó, 1985*).

Az 1989-90-ben bekövetkezett gazdasági, társadalmi rendszerváltás átalakította a tulajdonosi és üzemi struktúrát, jelentősen megnövekedett a mezőgazdasági szerepelők száma, megnőtt azon vállalkozásformák száma (természetes személyek, jogi személyiséggel nem rendelkező, jogi személyiséggel rendelkező társaságok), amelyek keretében mezőgazdasági termelést folytatnak. Visszatért a *Hensch – Reichenbach-féle* üzemfogalom-értelmezés. Az üzem tehát ismét olyan szervezetet jelent, amelyben a termelési tényezők (erőforrások) összehangolt, tervszerű gazdálkodás révén kerülnek hasznosításra (*Szakál, 1985*). Ebben az értelmezésben mezőgazdasági üzem a családi gazdaság is, amely jellemzője, hogy döntően a családi munkaerejére alapozott, jövedelemorientált, árutermeléssel is foglalkozó vállalkozás, amelyek alkalmazhatnak időszaki, esetleg állandó munkaerőt is (*Takácsné, 1995*).

Ugyanakkor célszerű hangsúlyozni, hogy a mezőgazdasági üzemeket más vállalatoktól az különbözteti meg, hogy alapvetően természeti környezetben, biológiai rendszerekkel folytatják termelésüket, de egyben ipari, kereskedelmi és szolgáltató tevékenységet is végeznek. Maga a mezőgazdasági üzem olyan integrált egészet alkotó gazdasági rendszer, amelyben szerves egységet képviselnek a vállalat erőforrásai között a növények, az állatok, a tartós eszközök, anyagok (készletek) mellett az ember, mint meghatározó termelési tényező. A működés feltételrendszerének kialakításakor, a folyamatok szervezésekor azonban előtérbe kell helyezni, hogy alapvetően biológiai szervezetekkel, természeti környezetben gazdálkodik, és akkor lehet eredményes, ha alkalmazkodik a feltételekhez, azoknak megfelelően választja meg tevékenységi körét, határozza meg a termelés színvonalát. Szerepe megváltozott, teljesítve a multifunkcionális mezőgazdasággal szemben támasztott követelményeket is, miszerint a termelési funkciók mellett a mezőgazdasági üzem térségi (regionális), a földdel kapcsolatos, ökológiai, valamint szociális és kulturális funkciókat is betölt.

Véleményünk szerint *az üzem fogalma alatt tehát magát a gazdálkodó egységet kell érteni, függetlenül annak jogi formájától, méretétől.*

Az üzem mellett szinonim fogalomként lehet alkalmazni a *gazdaság* vagy a *mezőgazdasági vállalkozás*, illetőleg *vállalat* kifejezéseket is, az utóbbiakat természetesen szűkebb értelemben. Az utóbbi időben újjászületett *birtok* fogalma azonban kevésbé a termelést, a termelőeszközök működtetését, inkább a tulajdonlását jelzi.

Forrásmunkák jegyzéke

(1) Burján A. – Fébó L. (szerk.) (1985): Agrárökonómiai Kislexikon. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest – (2) Buzás Gy. – Nemessályi Zs. – Székely Cs. (2000): Mezőgazdasági Üzemtan I. Mezőgazdasági Szaktudás Kiadó, Budapest, 462 p. – (3) Dobos K. – Jankó J. – Tóth M. – Vágsellyei I. (1965): Mezőgazdasági üzemtan. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest – (4) Erdei F. (szerk.) (1960): A termelőszövetkezeti üzemszervezés gyakorlati kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Budapest – (5) Gönczi I. – Kádár B. – Vadász L. (1967): Mezőgazdasági vállalatok és üzemek gazdaságtana. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest – (6) Hensch Á. (1911): Mezőgazdasági üzemtan. 1. kötet. Magyar-Óvár, Czéh Sándor-féle Könyvnyomda, 43 p. – (7) Schierenbeck, H. (2003): Grundzüge der Betriebswirtschaftslehre, Oldenbourg. Wissenschafts-Verlag, München, 23. p. – (8) Sporzon P. (1882): Mezőgazdasági üzemtan. – (9) Szakál F. (1985): A mezőgazdasági rendszerek rugalmassága. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest – (10) Takácsné György K. (1994): A családi gazdálkodás méretére ható tényezők modellvizsgálata I. Gazdálkodás, 4. sz. 65-69. pp.